

ALTIN KÖL II (E-29) YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRI ÜZERİNE ON THE LEFT-OUTER LINE OF THE BROAD FACE OF THE SECOND ALTIN KÖL INSCRIPTION

Hülya YILDIZ*

Öz

Bu makale, Yenisey Yazıtları grubuna ait Altın Köl II (E-29) yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının bazı kısımlarıyla ilgili okuma önerileri sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Altın Köl II yazıtı günümüze değin Fin heyeti (1889), Radloff (1895 ve 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından incelenmiştir. Ayrıca, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerinde yazıtın fotoğrafları yayımlanmıştır. Radloff'un rötüşsüz kopyasından itibaren satırın işaret varlığı bütün yayımlarda <rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyÛrmdİrnčm:İkzmA:> şeklinde verilmiştir. Satırdaki problemli husus, <İsrkyÛrmdİ> ve <rnčm> işaret gruplarının araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunup yorumlanmasıdır. Bu çalışmada, <İsrkyÛrmdİ> işaret grubu, esirkäyür amd2i (?) 'üzülüyor şimdi (?)' şeklinde okunacaktır. Ayrıca, satırda geçen erinčim sözcüğünün sonundaki +(D)m eki, birinci tekil kişi iyelik eki olarak ele alınacak ve sözcük '(Ah) Zavallım!' şeklinde yorumlanacaktır. Çalışma beş bölüm olarak tasarlanmıştır: 1. bölüm, giriş bölümüdür. 2. bölümde satırın işaret varlığıyla ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. 3. bölümde satır ile ilgili geçmiş okuma ve anlamlandırma çalışmaları değerlendirilmektedir. 4. bölümde <İsrkyÛrmdİ> ve <rnčm> işaret gruplarıyla ilgili yeni okuma ve anlamlandırma önerileri yapılmakta ve bunlarla ilgili açıklamalara yer verilmektedir. 5. bölümde, araştırmanın sonuçları sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Runik Yazıtlar, Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Altın Köl II Yazıtı, E-29, okuma önerisi

Abstract

This article is written in order to provide new reading proposals on the left-outer line of the broad face of Altın Köl II inscription, which belongs to the group of Yenisei inscriptions. Altın Köl II inscription has been investigated by the Finnish research group (1889), Radloff (1895 and 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) and Aydın (2015) so far. Moreover, some photographs are released in www.bitig.org and uqusturk.wordpress.com websites. The glyph inventory of the mentioned line is identified as <rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyÛrmdİrnčm:İkzmA:> in all studies starting from Radloff's unretouched copy.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Eski Türk Dili Anabilim Dalı
hkoprulu@anadolu.edu.tr, 1490 Hülya YILDIZ <http://orcid.org/0000-0002-1496-1617> Eskişehir TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 18.11.2019
Kabul Tarihi: 14.10.2020

What is problematic here is that the sign groups <IsrkyÜrmdI> and <rnčm> in the line are read and interpreted in many ways by the researchers. In this study, the sign group <IsrkyÜrmdI> is read as *esirkäyür amd2i* (?) 'regrets now (?)'. Moreover, the particle +m at the end of the word *erinčim* is evaluated as the first-person singular possessive and the lexeme *erinčim* is interpreted as '(Oh) My miserable!'. The paper is organized as follows: Section 1 is Introduction. In Section 2, the glyph inventory of the line in question will be assessed. In Section 3, the major studies on Altın Köl II inscription will be dealt with, respectively. In Section 4, new reading proposals will be made regarding <IsrkyÜrmdI> and <rnčm> sign groups in the line. Finally, Section 5 will present the conclusions.

•

Keywords

Runic Inscriptions, Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Altın Köl II Inscription, E-29, reading proposal

GİRİŞ

Günümüzde sayıları 184'e ulaşmış bulunan (Sertkaya 2008: 14) Yenisey yazıtları, runik harfli Türk yazıtlarının en büyük kolunu oluşturur. Bu geniş kol, kendi içinde pek çok alt gruba ayrılır. Daha çok yazıtların bulunduğu bölgenin adıyla anılan alt gruplardan biri, yalnızca iki üyesi bulunan Altın Köl yazıtlarıdır. Bunlardan Altın Köl I yazıtı E-28, Altın Köl II yazıtı ise E-29 numaralarıyla da bilinmekte ve anılmaktadır. Bu makaleye konu olan yazıt, bu grubun satır sayısı bakımından daha küçüğü olan Altın Köl II (E-29) yazıtıdır.

Altın Köl II yazıtı, 1878 yılında E. F. Korçakov tarafından Abakan ırmağının sağ kıyısındaki Altın Göl'e bir km. kadar uzaklıkta bulunmuş ve 1881'de Minusinsk Müzesi'ne taşınmıştır (Aydın 2015: 84). 195x50x15 cm. ölçülerinde olan (Aydın 2015: 84-85) yazıt, taşın geniş cephelerinden biri ile iki yan cephesi üzerine kazınmıştır.

Altın Köl II yazıtının ilk kayıt altına alınışı, Aspelin (1889) başkanlığındaki Fin araştırma heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatürde daha çok *Fin Atlası* olarak bilinen bu eser, araştırmacıların yapmış olduğu çizimlerin matbu işaretlerle basılması esasına dayanmaktadır. *Fin Atlası*'ndan sonra, Wilhelm Radloff'un kısaca *Radloff Atlası* adıyla tanınan eserinin üçüncü cildinde (1896) yazıtın rötuşsuz ve rötuşlu kopyalarına yer verilmiştir. Yazıtla ilgili ilk okuma ve anlamlandırma çalışması Radloff'a (1895: 334-336) aittir. Bu ilk çalışmanın ardından Altın Köl II yazıtı daha pek çok incelemeye konu olmuştur. Radloff'u takip eden okuma-anlamlandırma çalışmaları, Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından yapılmıştır. Ayrıca, www.bitig.org ve uqsturk.wordpress.com sitelerinde okuma ve anlamlandırmalarla birlikte yazıtın ait fotoğraflar da yer alır.

Altın Köl II yazıtıyla ilgili bugüne değin yapılan çalışmalar incelendiğinde, yazıtın geniş yüzünün sol-dış satırının işaret tespitleri konusunda büyük bir ihtilaf bulunmadığı anlaşılmaktadır. Radloff'un rötuşsuz kopyasından itibaren satırın transliterasyonu neredeyse bütün yayınlarda <rdml(...)>BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm:İkzmaA:> şeklinde yapılmıştır. Bu işaret teşhisi yukarıda adı geçen sitelerde yayımlanan fotoğraflarla doğrulanabilmektedir. Yazıtın bu yüzündeki tahribat nedeniyle satırın dördüncü işareti ile <BULSR> işaret grubu arasında kalan küçük bir kısım yazıt keşfedildiğinden beri okunamaz durumdadır. Literatürde bu boşluğun <m> ya da <g> işaretiyle tamamlanarak, *ärdäm eli[m]* ya da *ärdämli[g]* şeklinde okunduğu iki farklı görüş vardır. Cümlemin kalan kısmı araştırmacılar tarafından benzer şekillerde okunmuştur.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırı ile ilgili asıl görüş ayrılığı <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun okunup anlamlandırılması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu işaret grubu Radloff'un rötuşlu kopyasında (1896: tablo XCI, "2. MM. IIIa") tıpkı yazıtın orijinalindeki gibi (bk. resim 4 ve 5), ayırma işareti olmadan kaydedilmiştir. Ancak <İsrkyÜrmdI> işaret grubunu *äsrık yürümädi* şeklinde okumak isteyen Radloff, yazıtın *Alttürkischen Inschriften der Mongolei'*deki runik işaretli dizgisinde (1895: 334) bu işaret grubunu kendi okuma önerisine uygun olarak <İsrk:yÜrmdI> şeklinde ikiye ayırmıştır. Ne yazık ki Radloff'un bu tahrifatı Altın Köl II yazıtı araştırmaları açısından büyük bir talihsizlik olmuştur. Çünkü araştırmacılar Mori'nin 1987'deki çalışmasına kadar, <İsrkyÜrmdI> işaret grubunu *isrek yürümedi*, *isrik yürümädi* ya da *esrük yürümedi* şeklinde okumaya devam etmişlerdir.

Altın Köl II yazıtını ele alırken Vasil'ev'in (1983) sunduğu fotoğraflardan, Radloff (1896)'un estampajlarından ve Fin Atlası'ndan yararlanan Mori (1987) ise söz konusu işaret grubuna farklı bir gözle bakmayı başaran ilk araştırmacı olmuştur. Satırdaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunda Eski Türkçe *esirkä-* 'üzülmek' fiilini isabetle tespit eden Mori, satırın doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Nitekim bunun sonrasında Erdal (1991), Sertkaya (1993), Tekin (1998) ve Aydın (2015) da Mori'nin önerisini benimseyerek incelemelerinde ET *esirkä-* 'üzülmek' fiilini temel almışlardır. Buna göre, söz konusu işaret grubu Erdal tarafından *esirkäyür män* 'I am sad about (... için üzülüyorum)'; Sertkaya tarafından *esirkäyü ärmädi* 'korumaya muktedir olmadı'; Tekin tarafından *isirkäyü ermädi* 'regretted and did not despise = üzülüp yermedi'; Aydın tarafından *esirkäyü ermädi* 'esirgeyemedi (koruyamadı)' şeklinde okunup anlamlandırılmıştır. Ancak Erdal'ın okuyuşu söz konusu işaret grubunu hatalı olarak <IsrkyÜrm*n> şeklinde kabul etmesi bakımından; Sertkaya'nın okuyuşu Eski Türkçede *esirkä-* fiilinin 'korumak', *är-* fiilinin 'muktedir olmak' anlamlarını taşımaması bakımından; Tekin'in okuyuşu Eski Türkçede 'yermek' anlamlı fiil tabanının **er-* şeklinin sonlu fiil olarak hiç kullanılmaması bakımından; Aydın'ın okuyuşu ise Sertkaya ile aynı bakımlardan sorunludur.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırındaki bir başka sorunlu husus, <rnčm> işaret grubunun okunup anlamlandırılması noktasında ortaya çıkmaktadır. İlk çalışmalardan bu yana *äle* ayrımı gözetilmeksizin okunagelen *erinčim* sözcüğünün Yenisey yazıtları ve diğer bütün runik işaretli yazıtlar arasında sadece Altın Köl II yazıtında geçtiği görülmektedir. Bu sözcük Radloff (1895) tarafından *ärinčim* 'von meiner Ruhe = huzurumdan' şeklinde çevrilmiş; Orkun (1940) ve Malov (1952) tarafından yorumsuz bırakılmıştır. Kljaštornyj (1976) sözcüğü *erinčim* 'moe gore = kederim' şeklinde çevirmiştir. Mori (1987) ise sondaki *+m* ekini çeviriye dâhil etmeden *erinčim* 'Ne acı!' şeklinde, genel anlamlı bir yorum yapmıştır. Kormuşin (1997), *ärinči-m* okuduğu sözcükteki *-m* ekinin kibarlık amacıyla kullanılmış olabileceğini belirtmiş ve bunu Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan *-m* ekiyle karşılaştırmıştır. Tekin'in (1998) ve Aydın'ın (2015) çevirileri Mori (1987) ile aynı olup her ikisi de *erinčim* 'Ne acı!' anlamını vermişlerdir¹. E-29 yazıtındaki *erinčim* sözcüğünün, önceki araştırmacıların tespit ettikleri gibi ET *erinč* sözcüğüyle bağlantılı olduğu kuşkusuzdur. Ancak Altın Köl II yazıtındaki sözcüğün Eski Türkçedeki 'sefil, zavallı, mutsuz' (Clauson 1972: 234a) anlamı ile sondaki *+m* ekinin işlevini birlikte veren hiçbir çeviri yoktur.

Bu makale, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırındaki <IsrkyÜrmdI> ve <rnčm> işaret gruplarına odaklanmakta ve söz konusu işaret gruplarına ilişkin yeni okuma ve anlamlandırma önerileri sunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, okumakta olduğunuz Giriş bölümünde öncelikle Altın Köl II yazıtı ile ilgili genel bilgilere, yazıt üzerinde yapılan belli başlı çalışmalara yer verilmekte ve makalede ele alınacak sorun ortaya konmaktadır. İkinci bölümde, Fin ve Radloff Atlası'ndaki veriler ile www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki fotoğraflardan hareketle, söz konusu satırın daha önceki çalışmalarda verilmiş olan işaret varlığının sağlanması yapılmaktadır. Üçüncü bölüm, geçmişteki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının ortografik, gramatik ve semantik bakımlardan sorgulandığı bölümdür. Dördüncü bölümde yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi okuyucunun dikkatine sunulmaktadır. Beşinci ve son bölüm ise elde edilen bulguların özetlendiği sonuç bölümüdür.

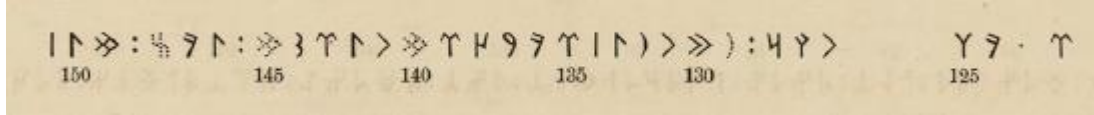
¹ Tekin'in bu İngilizce makalesindeki orijinal çeviri 'How miserable it is!' şeklindedir.

2. ALTIN KÖL II YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRININ İŞARET VARLIĞININ İNCELENMESİ

İncelemenin bu bölümünde, Altın Køl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığı üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda, Fin ve Radloff Atlası'ndaki veriler ile www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitesinde yayımlanan fotoğraflar incelenecektir. Yazıtın *Korpus*'taki (Vasil'ev 1983) fotoğrafı incelemeye yeterince elverişli olmadığı için değerlendirmeye dâhil edilmeyecektir. Aşağıda kullanılan transliterasyon sisteminde büyük harfle yazılan ünsüzler runik alfabedeki art ünsüz işaretlerini (örn. , <D>), küçük harfli ünsüzler ön (örn. , <d>) ve nötr (örn. <m>) ünsüz işaretlerini ifade etmektedir. Üçgen parantez <> grafemik yazımlar, köşeli parantez ise [] rekonstrüksiyonlar için kullanılmıştır.

2.1. Fin Atlası'na göre

Runik Türk alfabesinin deşifre edilmesinden önce yayımlanan Fin Atlası'nda Altın Køl II yazıtı, "Abakan, Altynkoul" kaydıyla, XXII numaralı tabloda verilmiştir. Üzerinde durduğumuz satırın bu eserden kopyalanan görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 1

Burada görüldüğü gibi, Fin Atlası'nda ilk işaret <r> olarak kayıtlıdır. Bunun ardından tek işaretlik bir boşluk verilmektedir. Sonraki iki işaret 45° sağa yatmış bir <k> ile <D> (no: 125) olarak tanımlanmaktadır. Bunu takip eden dört işaretlik bir boşluğun ardından, 126. işaret <U>, 127. işaret yalnızca üst yarısı 45° sağa yatmış gibi görünen bir <k> ve 128. işaret ise <R> şeklinde tanımlanmaktadır. Fin Atlası'na göre satırda bir ayırma işaretinden sonra <N>, yalnızca alt yarısı tespit edilebilmiş bir <[D]> ve <UNIsrkyÜrmUİrnčm:Ikz:mIs> işaretleri gelmektedir. Fin Atlası'nda noktalarla kaydedilmiş olan 129., 140., 145. ve 148. işaretler, araştırma heyetinin tam emin olamadığı ya da nispeten silik durumda olan işaretleri yansıtmaktadır.

2.2. Radloff Atlası'na göre

Altın Køl II yazıtı, Radloff Atlası'nın (1896) üçüncü cildinde yer alır. Bu kaynakta yazıtın rötüşsüz (bk. tablo XCI, "1. MM. III.a") ve rötüşlü (bk. tablo XCI, "2. MM. IIIa") kopyaları bir arada verilmiştir. Yazıtın rötüşsüz kopyasında, üzerinde durduğumuz satırın (bk. resimdeki çizginin altındaki satır) görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 2

Burada görüldüğü gibi, Radloff'un rötüşsüz kopyasında satırın işaret varlığı güçlükle ayırt edilebilmektedir. Rötüşlü kopyada ise satırdaki işaretler <rdml(...).BULSR:BUDUN: IsrkyÜrmdİrnčm:IkzmA:>² şeklinde sıralanmaktadır:

² Satırda yer alan bundan sonraki işaretler yazıtın sağ-dış satırına aittir.

Resim: 3

2.3. Yazıtın fotoğraflarına göre

Altın Köl II yazıtının www.bitig.org³ sitesinde yayımlanan 2 no'lu fotoğrafında geniş yüzün sol-dış satırının görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 4

Bu fotoğrafın siyah-beyaz renk dengesi ters çevrildiğinde aşağıdaki sonuç ortaya çıkmakta ve kimi satırdaki işaretler daha da net olarak seçilebilmektedir:

Resim: 5

Yukarıdaki iki fotoğraf kadar net olmasa da Altın Köl II yazıtının bir de uqusturk.wordpress.com⁴ sitesinde renkli bir görüntüsü bulunmaktadır:

Resim: 6

Bu üç görüntü karşılaştırılarak dikkatle incelendiğinde ise satırda günümüze kadar korunmuş işaretlerin şunlar olduğu ortaya çıkmaktadır:

<rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyÜr[m]dİrnçm:İkzmaA:>

2.4. Değerlendirmeler

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının Radloff Atlası'ndaki rötuşlu kopyası ile yazıtın www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki fotoğrafları incelendiğinde, Radloff'un rötuşlu kopyasındaki işaretler ile fotoğraflardaki işaretlerin tümüyle aynı olduğu görülebilmektedir. Fin Atlası'nda ise satırdaki bazı işaretlerin gerçekte olduğundan farklı kaydedildiği anlaşılmaktadır. Fin Atlası'ndaki veriler yazıtın fotoğrafıyla karşılaştırıldığında, Fin heyetinin ikinci işareti, yani <d>'yi hiç göremedikleri; üçüncü işareti <m> yerine *<k> gibi algıladıkları; boşluktan sonraki ilk işaret olan 'yi ve <U>'dan sonraki <L>'yi tespit edemedikleri; satırda <L>'den sonra gelmesi gereken <S> işaretini eksik tanımlayarak *<k>'nin bir versiyonuymuş gibi çizdikleri; satırdaki ilk ayırma işaretinden sonra gelen 'yi *<N> zannedip

³ <http://www.bitig.org/?lang=e&mod=1&tid=2&oid=116&m=2>

⁴ <https://uqusturk.wordpress.com/2012/02/12/yenisey-yazitlari/?wref=tp#jp-carousel-2855>

kuşku olarak tanımladıkları; hemen sonraki <U> işaretini vermeyi unuttukları; satırın ilerleyen kısmında, sağ yarısını görmedikleri <d> işaretini *<U> (bk. 141. işaret) olarak çizdikleri; satırın sonunda fazladan bir *<s> verdikleri; bu hayalî *<s>'den önce gelen <A> işaretini ise alt kancasını görmedikleri için *<I> zannettikleri anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki rötuşlu (bk. resim 2) ve rötuşsuz (bk. resim 3) kopyalarda ve fotoğrafta (bk. resim 12) görüleceği gibi, yazıtın üzerindeki derin bir oyuk nedeniyle ilk dört işaretten sonraki bir iki işaretin tespit edilmesi mümkün değildir. Literatürde bu boşluğun *ärdäm eli[m]* ya da *ärdämli[g]* şeklinde tamamlanarak okunduğu iki farklı öneri getirilmiştir. Cümlemin kalan kısmı ise araştırmacılar tarafından az çok benzer şekillerde okunmuş olsa da anlamlandırma konusunda büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Sıradaki bölümde bu farklılıklar üzerinde durulacaktır.

3. ALTIN KÖL II (E-29) YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRI İLE İLGİLİ ÖNCEKİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÇALIŞMALARI

Makalenin bu bölümünde Radloff'tan (1895) başlayarak Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırıyla ilgili okuma ve anlamlandırma çalışmalarının değerlendirmeleri yer almaktadır. Söz konusu satır Fin Atlası'nda 123-151. işaretlere tekabül etmekte; Radloff (1895) ve Malov (1952) tarafından ikinci satır; Orkun (1940), Vasil'ev (1983) ve Kormuşin (1997) tarafından dördüncü satır; Mori (1987) ve onu takip eden Tekin (1998) ile Aydın (2015) tarafından üçüncü satır olarak ele alınmaktadır. Burada araştırmacıların satırdaki işaret varlığını ne ölçüde yansıttıklarına değinilecek ve literatürdeki okuma-anlamlandırma önerileri fonolojik, morfolojik, semantik ve sentaktik açıdan sorgulanacaktır.

3.1. *är ärdäm älim bolšar bodun äsrik yürimädi ärinçim äkizimä* "Mein heldenmutiger Stamm, das Volk der Bolschar lebte nicht in Errerung (d.h. lebte in Ruhe so lange ich lebte). Von meiner Ruhe, von meinen Zwillingen..." (Radloff 1895: 335).

Atlas'taki rötuşlu kopyada (bk. resim 3) satırın başlangıcında tek bir <r> işareti veren Radloff (1896), yazıtın *Alttürkischen Inschriften der Mongolei'*deki (1895: 334) runik işaretli dizgisinde satırı <rrdmlm> şeklinde, iki adet <r> işaretiyle başlatmıştır. Runik işaretli dizgide Radloff'un satırdaki oyuk kısma denk gelen eksik işareti <[m]> olarak tamamladığı görülmektedir. Ayrıca Radloff yazıtta <IsrkyÜrmdI> olarak yazılan işaret grubuna bir ayırma işareti ekleyerek bunu <Isrk:yÜrmdI> şeklinde vermektedir.

Radloff'un Almanca çevirisi "Kahraman cesaretine sahip boyum Bolşar halkı heyecan içinde yaşamadı (benim yaşadığım kadar huzur içinde yaşadım). Huzurumdan, ikizimden..." anlamına gelir. Bu çeviriye göre, <rdml[m]> şeklinde tamamlanan işaret grubu *ärdäm* ve *älim* şeklinde iki ayrı sözcük olarak yorumlanmakta, **Bolšar* okunan bir sonraki sözcük ise bir etnik ad olarak kabul edilmektedir.

Radloff orijinal imlânın aksine <Isrk:yÜrmdI> şeklinde ayırdığı işaret grubunun ilk sözcüğünü *äsrik* 'in Errerung = huzur içinde' anlamında bir zarf olarak yorumlamıştır. Radloff'un bu **äsrik* biçimini ET *äsriük* 'sarhoş, esrik, mest' (Clouston 1972: 250b) sözcüğünün düzleşmiş hâli olarak düşündüğü tahmin edilebilir. Fakat yazıtta sözcüğün <I> ile başladığına ve kapalı e'li olmayan ET *äsriük* sözcüğünün runik alfabede <I> ile yazılamayacağına dikkat edilmelidir.

Satırdaki <yÜrmdI> işaret grubu Radloff tarafından *yürimädi* 'lebte nicht = yaşamadı' anlamıyla çevrilmiştir. Ancak bu fiil tarihi yazı dillerinde 'yaşamak' anlamıyla kayıtlara geçmiş değildir. Üstelik Eski Türkçede bu fiil kökü *yöri-* ~ *yüri-* değil, art ünlülü *yori-* (Clouston 1972: 957a) biçimiyle kullanılmaktadır. Ön ünlülü biçim tarihi dönem metinlerinde ilk olarak Kur'an

Tefsiri'nde⁵ kayıtlıdır ve Clauson (1972: 957b) söz konusu Tefsir'in çeşitli dil ölçütlerine göre *en erken* 13. yüzyıla tarihlendirilebileceğini belirtmektedir⁶. Bu nedenle Altın Köl II yazıtında geçtiği varsayılan **yüri-* biçimi anakronik bir örnektir.

Radloff cümlelerinin sonundaki *äkizimä* sözcüğünü 'von meinen Zwillingen (ikizimden)' anlamında vermiş, buna göre sözcükteki birinci tekil kişi iyelik ekinden sonra gelen +*ä*'yi ayrılma eki olarak yorumlamıştır. Fakat Orhon Türkçesinde birinci tekil kişi iyelik ekinden sonra gelen bu +A eki ayrılma değil, yönelme-bulunma işlevindedir (bk. Tekin 2003: 110). Ayrıca *äkizim ä'* den önce gelen *ärinçim* sözcüğünün 'von meiner Ruhe = huzurumdan' şeklinde yorumlanması mümkün değildir.

3.2. *erdemliĝ bolsar budun isrek yörümedi erinçim ikizimä* 'Erdemli olsa kavim sarhoş yürümedi...' (Orkun 1940: 104).

Yenisey Yazıtlarının metinlerini oluştururken Radloff ve Fin Atlaslarını karşılaştıran Orkun'un, Radloff (1895) tarafından satır başına eklenen hayalî **<r>* işaretini çalışmasına dâhil etmemesi ve *<rdml>*'den sonraki boşluğu *ärdämllig* şeklinde tamamlaması isabetli olmuştur.

Orkun, çalışmasında Radloff'un anakronik **yüri-* okuyuşunu temel almakla birlikte, söz konusu işaret grubunda *<I>* işareti yazılmadığı için fiili *yörü-* şeklinde ele almayı tercih etmiştir. Radloff gibi, cümledeki *<Isrk>* işaret grubunu ET *äsruk* sözcüğüyle ilişkilendirmek isteyen Orkun, **isrek* şeklinde okuduğu bu biçim için Kaşgarlı I, 96'ya ve Şeyh Süleyman, 13'e gönderme yapmıştır (1940: 107).

Orkun'un çevirisi anlamsal açıdan değerlendirildiğinde, koşul çekimli *erdemliĝ bolsar* yan cümlesinin gerçeğe aykırılık, gerçekleşmemişlik bildiren 'erdemli olsa' anlamıyla çevrildiği görülmektedir. Fakat gerçeğe aykırılık bildiren bu şart yan cümlesi, Orkun'un yorumunda kesinlik ve bitmişlik bildiren *budun isrek yörümedi* 'kavim sarhoş yürümedi' cümlesiyle devam etmiştir. Ancak koşul cümlelerinin anlamsal-mantıksal yapısı gereği, gerçeğe aykırılık bildiren bir koşul yan cümlesinin yine gerçeğe aykırılık bildiren bir yapıyla, yani *bodun yormaz*⁷ *erti* 'kavim sarhoş yürümezdi' şeklinde tamamlanması beklenmelidir. Üstelik yazıtta bir toplumun sarhoş bir hâlde yürüdüğüne dile getirilmiş olması da mantık dışıdır. Satırın son iki sözcüğüne gelince, Orkun bunları çeviremediğini ifade etmiştir (1940: 107).

3.3. *är ärdäm älim bolsar, budun isrik yörümädi ärinçim ikizimä* "Tak kak moyo gosudarstvo obladalo geroysoy doblest'yu, to narod vobujdennum (ili myatuşçimsya) ne xodil... (k dvoim?)" (Malov 1952: 56).

Radloff'un (1895) satır başına eklediği hayalî **<r>* işaretini ve *rdml[m]* rekonstrüksiyonunu benimseyen Malov, *<BULŞR>* işaret grubunu bir etnik ad olarak okumaması bakımından Radloff'tan ayrılmaktadır. Malov'un Rusça çevirisi "Devletim kahraman cesaretine sahip olduğundan, halk heyecanla (ya da taşkınca) yürümedi... (ikiye?)" şeklinde anlamlandırılabilir.

Malov *bolsar* sözcüğünü *bol-* fiilinin *-sar* zarf-fiil ekli biçimi olarak kabul etmiş ve *-sAr* ekini çeviride 'Tak kak... = -diğından' yapısıyla karşılamıştır. Malov'un yorumunda *-sar* ekli yan cümlede özne olan **älim* sözcüğü *är ärdäm bolsar* öbeğini bölerek araya girmiştir. Fakat böyle bir sözcük sıralaması sentaktik açıdan olanaklı değildir. Rusçaya "Tak kak moyo gosudarstvo obladalo geroysoy doblest'yu... = Devletim kahraman cesaretine sahip olduğundan..." şeklinde

⁵ Clauson 1972: 957b'deki *yori-* maddesine bk.

⁶ Detaylı bilgi için Clauson 1972: XX'ye bakılabilir.

⁷ Dipnot 5'teki bilgiye göre, olası biçim ön ünlülü değil, art ünlülü olmalıdır.

çevrilen yan cümlelerin bu anlama gelebilmesi için Eski Türkçede *älim är ärdäm bolsar* şeklinde ifade edilmiş olması beklenmelidir.

Satırdaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunu Radloff'a benzer şekilde, *isrik yürümädi* olarak okuyan Malov, bu öbeğe 'vozbuždennym (*ili* mjatuščimsja) ne xodil... = heyecanla -ya da taşkınca-yürümedi' anlamını vermiştir. Buna göre Malov da anakronik **yörü-* fiilini Rusçada 'yürümek' anlamına gelen *xodit'* fiiliyle karşılayarak Orkun'un izinden gitmiştir.

Malov *ärinčim* şeklinde okuduğu sözcüğü çeviride atlamış, *ikizimä* sözcüğünü ise kuşkulu olarak 'k dvoim = ikiye?' şeklinde yorumlamıştır.

3.4. *erdem elim bolsar bodun esruk yürümedi erinčim ikizime* "Moj doblestnyj el', narod Bulsarov, ne xodil rasterjannym (iz-za svoih nesčastii). Moe gore – svoih bliznecov, ..." (Kljaštornyj 1976: 262).

Kljaštornyj, Radloff'un (1895) satır başında verdiği hayalî **<r>* işaretini çalışmasına dâhil etmemiş fakat Radloff'un *erdem eli[m]* rekonstrüksiyonunu benimsemiştir. Kljaštornyj'in Rusça çevirisi "Kahraman ülkem, Bulsar halkı, (kendi bahtsızlığından ötürü) perişan halde yürümedi. Kederim – kendi ikizleri, ..." şeklinde Türkçeleştirilebilir. Buna göre, Radloff gibi Kljaštornyj da <BULSR:BUDUN> işaret grubunu 'Bulsar halkı' şeklinde çevirmiştir. <IsrkyÜrmdI> işaret grubundaki <Isrk> işaretlerini <Ü> işareti yazılmadığı halde **äsrük* okuyan Kljaštornyj, sözcüğü 'rasterjannym = perişan hâlde' olarak anlamlandırmıştır. Fakat Kormuşin'in (1997: 73) ifade ettiği üzere böyle bir çevirinin dayanağı yoktur. Kljaštornyj'in, Radloff tarafından **yüri-*, Orkun ve Malov tarafından **yörü-* okunan anakronik fiil tabanını ise *yüri-* olarak aldığı görülmektedir.

Kljaštornyj, *erinčim* sözcüğünü 'moe gore = kederim' şeklinde çevirerek *erinç* sözcük tabanındaki acıma ifadesini tespit eden ilk araştırmacı olmuştur. Ancak *erinč* sözcüğünün Eski Türkçedeki anlamı 'keder, dert, tasa' değildir. Sözcük Eski Uygurcada 'perişan, zavallı, mutsuz' (Clauson 1972: 234a); Kutadgu Bilig'de ise 'felaket, sefillik; bahtsızlık, musibet, mihnet' (Eraslan vd. 1979: 200) anlamlarını taşımaktadır. Kljaštornyj'in yorumunda diğer araştırmacılardan farklı olan bir diğer husus da *erinčim* sözcüğünden sonraki kısmın, yazıttaki anlatıcının kederinin nedenini açıklayıcı bir cümle olarak ele alınmasıdır. Kljaštornyj, bu açıklayıcı cümlelerin yazıtın (kendi numaralandırmasına göre) beşinci satırında da devam ettiğini düşünmüştür.

3.5. *er erdäm elim bolsar bodun isrik yürümädi* "Eslı by moj el' obladal gerojskoj doblestju, narod ne xodil by mjatuščimsja." (Kononov 1980: 133, mad. 234).

Kononov'un, runik işaretli eski Türk yazıtlarının gramerini işlediği bu kitabında söz konusu cümleyi kısmî olarak değerlendirdiği görülmektedir. Kononov (1980: 6) Yenisey Yazıtları için Malov'un (1952 ve 1959) yayınlarını kullandığını belirtmektedir. Bu nedenle Kononov'un da tıpkı Malov gibi Radloff'un (1895) verdiği hayalî **<r>* işaretini ve <rdml[m]> rekonstrüksiyonunu benimsediği anlaşılmaktadır.

Kononov'un okuyuşu da Malov (1952) ile özdeştir. Fakat Kononov'un Rusça çevirisi "Eğer ülkemin kahramanca cesareti olsaydı halk ayaklanmaya gitmezdi" anlamındadır. Bu çeviriye göre, Kononov da Malov'un etkisiyle yazıttaki *-sar* ekli yan cümlede özne olduğunu varsaydığı **elim* adının **er erdäm bolsar* öbeğini bölerek araya girebileceğini düşünmüştür. Ancak yukarıda belirtildiği üzere böyle bir yorum sentaktik açıdan mümkün değildir. Cümledeki *er* ve *erdäm* sözcüklerini *kapalı e*'li vermesi ise Kononov'un fonolojik bir hatasıdır.

Kononov *-sar* zarf-fiil ekini taşıyan *bolsar*'lı yan cümleyi de **yürümedi* yüklemli ana cümleyi de gerçeğe aykırı geçmiş zamanla çevirmiştir. Ancak yazıttaki cümlelerin yapısı buna uygun

değildir. Bu çalışmada cümlelerin sonundaki <rnçm:Ikzma> işaret grupları ise çeviriye dâhil edilmemiştir.

3.6. rdml<...>BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm:Ikzma: (Vasil'ev 1983: 25).

Vasil'ev'in Yenisey yazıtlarıyla ilgili *Korpus'u* bir okuma ve anlamlandırma çalışması olmadığı için bu eserde ilgili cümlelerin yalnızca transliterasyonu verilmiştir. Vasil'ev'in işaret tespitlerinin yazıtın fotoğrafındaki işaret varlığıyla bire bir örtüştüğü görülmektedir.

3.7. ärdäml[ik] bolsar, bodun esirkäyü ärmädi. erinçim. ik[k]izim. a. (Mori 1992⁸: 521 ve 528-529)⁹.

Altın Köl II yazıtının işaret varlığı için Vasil'ev'in (1983) sunduğu fotoğraflardan, Radloff (1896)'un estampajlarından ve Fin Atlası'ndan yararlandığını belirten Mori (1992: 496), birisi sözcüğü sözcüğüne (bk. s. 521), diğeri serbest (bk. s. 528-529) olmak üzere cümlelerin iki farklı Japonca çevirisine yer vermektedir¹⁰. Mori'nin Japonca çevirisi "(Ben?) cesur olduğumdan, halk(ım) (çaba sarf ettiği için) asla pişman olmadı. (Fakat öldüm.) Ne acı! İki kızlerim ah!"¹¹ anlamındadır.

Mori'nin incelemesi, <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun *esirkäyü ärmädi* şeklinde okunması ve burada *esirkä-* 'acımak' fiilinin tespit edilmesi bakımından Altın Köl II yazıtı araştırmaları açısından önemli bir yenilik arz etmektedir. Mori'nin *esirkä-* okuyuşunun sonraki araştırmacılar tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Mori'nin cümleye ait 'çaba sarf etmek' yorumu bir serbest çeviri özelliğidir. Mori bu çeviriyle ilgili bir açıklama yapmamıştır; fakat bağlam gereği bu çabayı sarf edenlerin müteveffanın buyruğundaki halk olduğu tahmin edilebilir¹².

3.8. ärdäml[i]g] bolsar bodun esirkäyür män erinçim "... I am sad about having lost (my) people..." (Erdal 1991: 460).

Radloff'un cümlelerin başında verdiği hayalî *<r> işaretini okumasına dâhil etmeyen Erdal, Orkun'un *ärdäml[i]g]* rekonstrüksiyonunu ve Mori'nin *esirkä-* 'acımak' okuyuşunu benimseyen ilk araştırmacı olmuştur. Erdal bu çalışmada cümlelerin sonundaki <Ikzma> işaret grubunu okumayıp cümlelerin yalnızca *bodun'* dan sonraki bölümünü çevirmiştir.

Erdal'ın yukarıdaki okuyuşu Tekin (1998) tarafından değerlendirilmiştir. Tekin (1998: 8), Erdal'ın *esirkäyür män* olarak okuduğu işaret grubunun her iki Atlas'ta ve Korpus'ta <İsrkyÜrmdI> olarak yazıldığını, burada <r> işaretinin (yani ikinci <r>'nin) bir sonraki sözcüğe ait olduğunu ve <mdI> işaretlerinin *män olarak okunamayacağını belirtmiştir. Tekin <mdI> işaretler grubunun *män olarak okunamayacağı noktasında haklıdır. Fakat arada ayırma işareti olmadan <İsrkyÜrmdI> şeklinde yazılan bir işaret grubunda ikinci <r> mutlaka bir sonraki sözcüğe ait olmak zorunda değildir. Çalışmamızda gösterileceği üzere, <İsrkyÜrmdI> işaret grubundaki *esirkäyür* sözcüğü de anlamlı bir birim olabilir.

⁸ Mori'nin bu makalesi aslında ilk olarak 1987'de yayımlanmıştır: "Arurun Kyoru daini hibun kōshaku", Tōhō gakkai sōritsu yonjū shūnen kinen tōhōgaku ronshū Tōhō gakkai (Second Altın Köl Inscription). In: the special book published on the occasion of the 40th year of Tōhōgakkai (Institute of Eastern Culture), Tokyo 1987: 797-811. Makale daha sonra Mori'nin 1992'de yayımlanan kitabına da dâhil edilmiştir. Elinizdeki incelemede Mori 1992'den yararlandığı hâlde, esas kronolojik sıralamanın bozulmaması için Mori'nin çalışması Vasil'ev (1983)'ten sonra verilmiştir.

⁹ Japonca olarak yazılan bu incelemenin makalemle ilgili kısımlarını anlamama yardımcı olan ve sorularımı yanıtlayan Osaka Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Matsui'ye teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁰ Bu bilgi ve yorum Prof. Dr. Matsui'ye aittir.

¹¹ Sayın Matsui'nin tarafıma gönderdiği İngilizce çeviri "Because (I?) was brave, (my) people never regretted (that they put effort). (But I died.) What a misery! Oh my twins!" şeklindedir. Yukarıda verilen Türkçe çeviri, sayın Matsui'nin İngilizce çevirisine dayalıdır.

¹² Bu son cümledeki bilgi ve yorum yine Prof. Dr. Matsui'ye aittir.

3.9. *är ärdäm elim bolsar, bodun isrik yürümädi erinçim ikizimä* “İkid, cäsarätli olsa, halg sārhoş kəzmāz... ikisinä...” (Recebov-Memmedov 1993: 269).

Recebov-Memmedov’un Azerice çevirisi, “Yiğit, cesaretli olsa halk sarhoş gezmez... ikisine...” anlamındadır. Radloff (1895) ve onu takip eden Malov (1952) ile Kononov’un (1980) izinden giden Recebov-Memmedov da satır başında hayalî bir *<r> işareti vermiştir. Bu çalışmada da Malov (1952) ve Kononov’da (1980) olduğu gibi yazıttaki -sar ekli yan cümlede özne olduğu varsayılan *elim adının *er erdäm bolsar öbeğini bölerek araya girebileceği düşünülmüştür. Çalışmada, yukarıda detaylı olarak değerlendirilen geleneksel isrik yürümädi okuyuşuna bağlı kalınmış ve ikizimä sözcüğü, gramer yapısına aykırı olarak ‘ikisine’ şeklinde çevrilmiştir.

3.10. *erdemlig bulsar bodunu isirkeyü ermedi* “Kahramanlığı bulduğunda (kahramanlık mertebesine eriştiğinde) milleti onu korumaya muktedir olmadı.” (Sertkaya 1993: 75).

Radloff’un cümle başında verdiği hayalî *<r> işaretini okumasına dâhil etmeyip Orkun’un *ärdämli[g]* rekonstrüksiyonunu kabul eden bir diğer araştırmacı Sertkaya’dır. Sertkaya’nın yukarıdaki okuyuş ve yorumu Tekin (1998: 8-9) tarafından ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Tekin, Sertkaya’nın yorumuyla ilgili olarak, ‘kahramanlığı bulduğunda’ anlamındaki bir yapının *ärdämli[g] bulsar* şeklinde olması gerektiğini; *ärdämli[g]* sıfatının ‘kahramanlık’ anlamına gelebileceğini; dördüncü sözcüğün *bodunu değil, bodun olduğunu; bodun sözcüğünün ‘millet’ değil, ‘boylar, halk’ anlamına geldiğini belirtmektedir.

Sertkaya’nın cümle ile ilgili yorumunda, Mori tarafından önerilen *esirkä-* fiilinden yola çıktığı ve <IsrkyÜ> işaretlerini Mori gibi bu fiilin -(y)U zarf-fiil ekli biçimi olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Sertkaya’nın çalışmasında *esirkä-* fiilinin ‘korumak’ şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bu noktada Tekin (1998: 8-9), söz konusu fiilin Eski Türkçede ‘korumak’ anlamında değil, ‘üzülmek, birisinin ya da bir şeyin yitirilmesinden ötürü üzgün olmak’ anlamında olduğunu yazmakta ve bu yoruma karşı çıkmaktadır. Ayrıca Tekin’e göre (1998: 8-9) *ärmädi* okuyuşundaki *är-* fiili ‘imek, olmak’ anlamına gelen yardımcı fiille açıklanamamalıdır. Fakat bu noktada Sertkaya’nın *är-* fiilini ‘imek, olmak’ şeklinde değil, ‘muktedir olmak’ şeklinde yorumladığına dikkat edilmelidir ki aslında Eski Türkçede *är-* fiilinin ‘muktedir olmak’ anlamı da yoktur. Sertkaya <rnçm:IkzmA> işaret grubuyla ilgili bir değerlendirme yapmamıştır.

3.11. *ärdamli¹³ bolsar bodun isrik jörümädi ärinçi-m ikizim-ä* ‘Narod, obladavšij doblest’ju, p’jannym ne slonjalsja. O moj (brat)-bliznec’ (Kormuşin 1997: 72).

Erdal ve Sertkaya gibi Kormuşin de Radloff’un cümle başına eklediği *<r> işaretini okumaya dâhil etmemiş ve Orkun’un *ärdämli[g]* rekonstrüksiyonunu kabul etmiştir. Kormuşin’in Rusça çevirisi Alimov tarafından Türkçeye “Şecaat sahibi halk sarhoş olmadı. Ah, benim ikiz (kardeşim)!” olarak aktarılmıştır (bk. Kormuşin 2017: 84). Kormuşin’in yazıttaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunu Malov gibi *isrik yürümädi* şeklinde okuduğu fakat Orkun ile aynı şekilde anlamlandırdığı görülmektedir.

Kormuşin, *ärinçi-m* olarak okuduğu sözcüğe bir anlam vermemiştir. Fakat açıklamalar kısmında, buradaki -m ekinin kibarlık amacıyla kullanıldığını düşündüğünü belirtmiştir (2017: 87). Kormuşin bu noktada Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan bir -m ekini örnek verdiğine göre, *ärinçim* sözcüğündeki **ärinçi-* nin çekimli bir fiil tabanı olduğunu varsaymış görülmektedir.

¹³ Çalışmada sözcüğün yazımı böyledir.

3.12. *ärdäml[ig] bolsar bodun isirkäyü ermädi erinçim ikizim ä* ‘Since (I) had manly qualities, the people regretted (so much the loss of my life) and did not despise (me). How miserable it is! O, my twin brother! (Tekin 1998: 6).

Tekin (1998: 8), Radloff’un satır başına eklediği *<r> işaretini okumasına dâhil etmemiş ve Orkun’un *ärdäml[ig]* onarımını doğru bulduğunu belirtmiştir. Bu cümlede <IsrkyÛrmdI> işaret grubunu Sertkaya gibi *isirkäyü ermädi* şeklinde okuyan Tekin, cümleyi yorumlamada Sertkaya’dan oldukça farklı bir yol izlemiştir. Tekin *isirkä-* fiilinin ‘korumak’ değil, ‘üzülmek, birisinin ya da bir şeyin yitirilmesinden ötürü üzgün olmak’ (1998: 9) anlamında olduğunu yazmıştır¹⁴. Tekin (1998: 9) işaret grubunun kalan kısmını yine Sertkaya gibi *ärmädi* şeklinde okumuş fakat bunu Eski Uygurca *yer-* ~ *er-* ‘iğrenmek, yermek’ ve Modern Türkçe *yer-* fiiliyle karşılaştırmıştır.

Bu çalışmada cümlenin bütünü “(Ben) Erdemli olduğum için, halk (hayatımı kaybetmeme çok) üzüldü ve (beni) küçümsemedi.” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu anlamlandırma önerisi için olumlu bir zarf-fiili olumsuz bir çekimli fiilin takip ettiği, DLT’ye ait *urunçak alıp yermädi* ‘Depoziti alıp itiraz etmedi’ (bk. *yer- II*, Clauson 1972: 955a) örneği kanıt olarak sunulmuştur. Ancak ‘küçümsemek, yermek’ anlamına gelen fiil kökü Eski Türkçede sonlu bir fiil olarak **er-* biçimiyle hiçbir zaman tespit edilememiştir.

Tekin cümledeki *erinçim* sözcüğünü ‘How miserable it is!’ şeklinde çevirerek bunun ‘Ne acı!’ anlamında bir ünlem olduğunu varsaymıştır. Ancak gerek Altın Köl II’deki *erinçim* sözcüğünün, gerek bunun iyelik eki almamış *erinç*¹⁵ biçiminin başka bir Yenisey yazıtında da Eski Türkçenin başka bir metninde de bir ünlem olarak geçtiği görülmemiştir.

3.13. *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyü ärmädi ärinçim ekizim ä* ‘Kahramanlığı bulunduğu, halkı (onu) esirgeyemedi (koruyamadı), ne acı! Ey ikizim (?)’ (Aydın 2015: 85).

Aydın’ın yorumunun *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyü ärmädi* kısmına kadar Sertkaya’nın yorumuyla büyük ölçüde aynı olduğu; *ärinç* sözcüğünün çevirisinde ise Tekin’i takip ettiği görülmektedir.

4. YENİ OKUMA-ANLAMLANDIRMA ÖNERİLERİ VE AÇIKLAMALAR

Çalışmanın ikinci bölümünde, Fin Atlası, Radloff Atlası, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki veriler karşılaştırılmış; Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığının başka araştırmacılar tarafından da isabetle tespit edildiği üzere <rmdl(...)BULSR:BUDUN:IsrkyÛr[m]dIrnçm:IkzmA:> şeklinde olduğu ifade edilmişti. Üçüncü bölümde ise geçmişteki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının sorunu noktalarına değinilmişti. Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durulan ortografik, gramatik ve semantik hususlardan sonra, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırını farklı bir şekilde okuyup anlamlandırmanın mümkün olduğu düşünülebilir:

ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür amd²i (?) erinçim ekizim a “(O) Erdemli olduğu için halk (onun ölümüne) üzülyor şimdi! (Ah) Zavallım! Ah ikizim!”

Bu okuma ve anlamlandırma önerisinde, yazıtta ayırma işareti olmaksızın yazılan <IsrkyÛr[m]dI> işaret grubunun içerdiği anlamsal birimler <IsrkyÛr> *esirkäyür* ‘üzülüyor/üzülür’ ve <[m]dI> *amd²i (?)* ‘şimdi’ şeklinde ayrılmıştır. Buradaki <IsrkyÛr> ‘esirkäyür’ okuyuşu, 3.8’de belirtildiği üzere ilk olarak Erdal’ın (1991) çalışmasında yer almaktadır. Ancak Erdal

¹⁴ Bu anlamlandırma önerisi yukarıda görüldüğü üzere Erdal’a (1991) aittir.

¹⁵ Bu yazıttaki *erinç* sözcüğü, Tekin’in verdiği ‘miserable’ (Clauson 1972: 234a) anlamıyla Eski Türkçenin farklı metinlerinde de tespit edilebilmektedir.

<IsrkyÜr>’den sonra gelen <[m]dI> işaretlerini hatalı olarak *<mn> ‘*män’ kabul etmiştir. Bu makalede ise, geçmişteki araştırmacılardan farklı olarak <[m]dI> işaretlerinin *amd²i* ‘şimdi’ şeklinde okunması önerilmektedir. Bu okuma önerisindeki *amd²i* (?) sözcüğünün yazımında bir art ünsüz işareti yerine ön ünsüz işaretinin kullanılmış olma ihtimâli ilk bakışta ortografik olarak mümkün değilmiş gibi görünebilir. Ancak Yenisey Yazıtlarında art ve ön ünsüz işaretlerinin uyum dışı kullanıldığı örneklerin sayısı az değildir¹⁶: Örn. <ÜzDA> *özd¹ä* E-7/4 (Kormuşin 1997: 208); <YtA> *yit² a* E-28/5 (Kormuşin 1997: 80), <tUGDm> *t²uydim* E-29/5 (Kormuşin 1997: 71), <bWŋ^oWm> *b²uŋum* E-46/4 (Kormuşin 1997: 224), <KIrK> *qir²q* E-98/2 (Kormuşin 1997: 124) vd. Üstelik bu kullanımlar arasında, bir art ünsüz işareti yerine ön ünsüz işaretinin kullanıldığı örneklerin daha fazla olduğuna dikkat edilmelidir.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırında geçtiği düşünülen *amd²i* (?) sözcüğünün Yenisey yazıtlarında başka bir örneği yoktur. Sözcüğün en eski biçimi, Orhon yazıtlarındaki *amtı* biçimidir. Sözcük XIII.-XIII. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Eski Uygurcada da neredeyse standart olarak *amtı* biçiminde kayıtlıdır¹⁷. Çünkü metinlerde zaman zaman diyalektik özellikler olarak değerlendirilen fonolojik farklılıklara rastlansa da Eski Uygurca esasen klâsik bir dil olarak gelişmiş olup daha çok yazı diline ait özellikler gösterir. Kaşgar çevresinde Karahanlı Türkçesinin ortaya çıktığı XI. yüzyılda ve devamında dahi Eski Uygurca eserlerin çoğunluğu klâsik imlâyâ bağlı olarak istinsah edilmeye devam etmiştir. Eski Uygurcada *amtı* biçiminin standart olması daha çok buna bağlıdır.

Sözcüğün Karahanlı Türkçesindeki durumuna bakılacak olursa, Clauson’a göre (1972: 157a) DLT’de sözcüğe gelen pekiştirme edatının *ok* biçiminde olması, sözcüğün o dönemde art ünlülü olduğunu gösterir. Ancak araştırmacılar arasında bu konuda bir görüş birliği yoktur: Clauson’un *amdı ok* şeklinde okuduğu pekiştirme edatlı bu veri, Atalay (2006: 37) tarafından *ok* maddesi altında, *âmdi ok* şeklinde verilmiştir. Üstelik Atalay’daki (2006: 125) Karahanlıca madde başı da *amdî* değil, *âmdî*’dir. Karahanlıcadaki temel biçimin *âmdi* olarak kabul edildiği bir başka çalışma Ercilasun, Akkoyunlu’ya (2014: 33) aittir. Dankoff-Kelly’nin (1985: 8) okuyuşu ise *amdî*¹⁸ şeklindedir. Ancak, Clauson’un dikkat çektiği üzere, Karahanlı döneminde sözcüğün temel biçiminin **âmdi* değil, *amdî* olduğunu gösteren bir başka kanıt daha vardır ki o da Kaşgarlı’nın¹⁹ *ök* edatının, içinde art ünlü, *kaf* ve *gaym* bulunan sözcüklere *ok* şeklinde geldiğini açıkça belirtmiş olmasıdır (bk. Clauson 1972: 285b). Bununla birlikte Kaşgarlı, Oğuzların ‘şimdi’ anlamındaki sözcüğün *elif* harfini *esre* olarak söylediklerini de kaydetmiştir (Atalay 2006: 125). Atalay’ın *imdî*²⁰ şeklinde okuduğu bu esreli Oğuzca söyleyiş, Clauson’a (1972: 157a) göre kapalı *e* ile *emdi* biçimindedir.

Yukarıda görüldüğü üzere, sözcüğün dış ünsüzü Karahanlı döneminde yani XI. yüzyılda ötümlüleşmiş hâdedir. Bu ötümlüleşmiş biçimin ilk olarak Karahanlı Türkçesinde mi ortaya çıktığını yoksa ötümlüleşme olayı daha önce gerçekleştiği hâlde ilk olarak Kaşgarlı tarafından mı

¹⁶ Aslında bu özelliğe Orhon Yazıtlarından itibaren rastlamak mümkündür.

¹⁷ Sözcük Clauson’a (1972: 156b) göre Eski Uygurcanın kimi metinlerinde *ä-* ile yazılmış görünmektedir. Ancak Röhrborn (1979: 125), ön ünlülü **âmti* biçiminin Eski Uygurca için hatalı olduğunu belirtir. Sözcüğün Eski Uygurcadaki durumu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Uçar 2017: 37.

¹⁸ Dankoff-Kelly, bu çalışmada *i* ve *i*’yi ayırt etmemiştir.

¹⁹ Kaşgarlı bu bilgiye *özök* sözcüğüyle ilgili açıklamalarda yer verir.

²⁰ Uçar’a (2017: 37) göre, Kaşgarlı’nın Oğuzların *elif*’i *esre* ile söylediğini belirtmesi, sözcüğün Oğuzlar tarafından ince sıradan telaffuz edildiğini kanıtlamaya yeterli değildir ve sözcüğün esreli okunuşundan *imdî*’nin kast edilmiş olması da muhtemeldir.

kayıt altına alınabildiğini bilmek mümkün değildir. Bu nedenle, E-29'da geçtiğini varsaydığımız *amd²¹* (?) biçimini soru işaretiyle vermenin daha doğru olduğunu düşünüyoruz.

Altın Köl II yazıtıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir başka husus, Radloff'tan bu yana *ärinčim* ya da *erinčim* şeklinde okunagelen sözcüğün anlamlandırılması konusudur. Runik yazıtlarla ilgili ilk okuma çalışmasını gerçekleştiren Radloff (1895), sözcüğü 'huzurumdan' şeklinde anlamlandırmış; Orkun (1940) ve Malov (1952) sözcüğü çevirmeden bırakmış; Kljaštornyj (1976) sözcüğe 'kederim' anlamını vermiş; Kononov (1980) ise cümlelerin bu kısmını eserine dâhil etmemiştir. Vasil'ev'in (1983) çalışmasında Yenisey Yazıtlarının transkripsiyonu yoktur. Sözcüğü ilk olarak 'Ne acı!' anlamıyla ele alan araştırmacı Mori (1987) olmuştur. Erdal (1991) ve Sertkaya'nın (1993) çalışmalarında cümlelerin bu kısmının çevirisine yer vermedikleri görülmektedir. Kormuşin (1997) sözcüğü çevirisine dâhil etmemekle birlikte, Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan *-m* ekine değinmiş; buna göre muhtemelen *ärinčim* sözcüğünün çekimli bir fiil tabanı olduğunu varsaymıştır. Sözcük daha sonra Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından yine 'Ne acı!' şeklinde anlamlandırılmıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere, yazıtta <rnčm> şeklinde yazılan işaret grubu dâhilinde araştırmacılar hep *erinč* gövdesini görmüş olsa da sondaki *+m* biçimbiriminin ne şekilde değerlendirileceği konusunda iki farklı yaklaşım vardır: Radloff (1895) ve Kljaštornyj (1976), söz konusu *+m*'yi birinci tekil kişi iyelik eki olarak düşünmüşler; Mori (1987), Tekin (1998) ve Aydın (2015) *+m* biçimbirimine bir anlam yüklememiş ve çeviriyi genel gönderimle aktarmışlardır. Buna göre, *erinč* sözcüğü Radloff (1895) ve Kljaštornyj (1976) tarafından iyelik eki almış normal bir ad kökü; diğer araştırmacılar tarafından ise Yenisey yazıtlarındaki diğer acınma ünlemleri gibi bir ünlem olarak değerlendirilmiştir.

Yenisey yazıtları grubunda, bilindiği üzere, *buŋ a*, *yüt-a açığ a*, *äsni*, *äsiz*, *äsiz a*, *äsizlerim*, *äsizim* gibi pek çok acınma ünlemi bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan *äsizim* sözcüğü Yenisey yazıtlarında en yaygın olarak kullanılan biçimlerden biridir. Literatürde *esizim* sözcüğünün yapısı ve anlamı üzerinde duran iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Tekin'e (1964), diğeri Alimov'a aittir (2013). Her iki araştırmacı da *esizim* sözcüğünün, *esiz*'in birinci tekil kişi iyelik eki almış biçimi olduğu konusunda hemfikirdir (bk. Tekin 1964: 135; Alimov 2013: 19). Tekin, *äsiz* ve *äsizim* arasında anlamsal bir fark gözetmeksizin her ikisini de 'yazık' diye çevirirken, Alimov kimi durumlarda bu ikisinin kullanımlarında bariz bir anlam farkı olduğuna ve bu anlam farkının gözetilmesi gerektiğine dikkat çeker.

Yenisey yazıtlarında sıklıkla geçen *äsizim* sözcüğünün Altın Köl II'deki *erinčim* ile yapıca paralel görünmesi, tahminimizce geçmişteki araştırmacıların *erinčim* sözcüğünü de *äsizim* ile aynı anlamda çevirmesine yol açmıştır. Mori'yle (1987) başlayıp Tekin (1998) ve Aydın (2015) ile devam eden 'Ne acı!' şeklindeki yorumlamalarda *erinč* kökü, *äsiz* ile anlam yönünden bir tutulmuş; sondaki *+m* eki ise iyelik kategorisine ait işlevsel bir çekim eki olarak değil, kalıplaşmış bir ek olarak düşünülmüştür. Oysa Yenisey yazıtlarında *erinčim* ve *äsizim* sözcüklerinin kullanımları farklıdır: Yenisey yazıtlarında hem *äsizim* sözcüğü hem de bunun eksiz *äsiz* biçimi yer alır. Bunlardan *äsizim* sözcüğü yalnızca ünlem olarak kullanılırken, *äsiz* ünlem olarak da niteleme sıfatı²¹ olarak da kullanılabilir. Yenisey yazıtlarında yalnızca Altın Köl II yazıtında geçen

²¹ Alimov (2013: 19) *esiz* sözcüğünün bir tamlamanın niteleyici unsuru olduğu *äsiz elim qanım* (E-10), *äsiz yüz älig ärim* (E-45), *äsiz elim* (E-1) örneklerine yer verir. Buradaki *äsiz yüz eliğ ärim* (E-45) örneğinde geçen *esiz* sözcüğünün niteleyici işleviyle değerlendirilmesi yoruma bağlıdır. Çünkü E-45 yazıtının ilgili satırı *kinim kadašim äsizim ä oylanım äsizim ä ürünüm qaram äsiz yüz älig ärim ä äsizim ä* şeklinde olup *yüz älig ärim ä* söz öbeğinden önce gelen *äsiz* sözcüğü, sadece bu öbeğin niteleyicisi olmaya değil, *ürünüm qaram* ikilemesinin sonunda yer alan bir ünlem olarak

erinçim sözcüğü ise iyelik eki almamış *erinç* biçimiyle bir ünlem olarak hiçbir yazıtta yer almaz. Ayrıca Yenisey yazıtlarında *erinç* sözcüğünün niteleyici işleviyle kullanıldığı başka bir örnek de günümüze değin ortaya çıkmamıştır. Öyleyse, Altın Köl II'de geçen *erinçim* sözcüğünün iyelik ekiyle kalıplaşmış bir acınma ünlemi değil, I. tekil kişi iyelik eki almış bir ad gövdesi olabileceğini düşünmek daha akla yakın bir çözüm olarak görünmektedir. Eski Türkçede *erinç* sözcüğü 'sefil, zavallı, mutsuz' (Clouston 1972: 234a; Nadeljajev vd. 1969: 178) anlamlarına gelen bir sıfattır. Altın Köl II yazıtında adlaşmış bir sıfat olarak, I. tekil kişi iyelik ekiyle kullanılan *erinçim* sözcüğü "(Ah) Zavallım!" şeklinde anlamlandırılabilir. Bu anlamlandırma önerisi, *erinçim* sözcüğünden sonra gelen I. tekil kişi iyelik ekli *ekizim a* "Ah ikizim!" yapısıyla da gramatik olarak paraleldir. Bu durumda, incelemede değinilen bütün bu hususlar doğrultusunda, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının tamamı *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür ämdi erinçim ekizim a* "Erdemli olduğu için halk üzülyüyor şimdi! (Ah) Zavallım! Ah ikizim!" şeklinde yorumlanabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada Altın Köl II (E-29) yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığı Fin Atlası, Radloff Atlası, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki veriler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Satırın işaret varlığının, Radloff'un rötüşsüz kopyasından itibaren pek çok araştırmacının verdiği gibi, <rdml(...)>BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm: İkzmA:> şeklinde olduğu ortaya konmuştur. Yazıtın geniş yüzünün sol-dış satırı ile ilgili, Radloff (1895), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın'a (2015) ait okuma ve anlamlandırma çalışmaları ortografik, gramatik ve semantik bakımdan sorgulanmıştır. Bunun ardından, satırdaki <İsrkyÜr[m]dI> ve <rnçm> işaret gruplarına ilişkin yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Çalışmada ayırma işareti olmadan yazılan <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun içerdiği anlamsal birimler <İsrkyÜr> ve <[m]dI> şeklinde belirlenmiş; bu anlamsal birimler geçmişteki araştırmacılardan farklı olarak *esirkäyür amd'i* (?) 'üzülyüyor şimdi (?)' şeklinde yorumlanmıştır. İncelemede üzerinde durulan bir başka husus olan <rnçm> işaret grubudur. Çalışmada, *erinçim* sözcüğünün sonundaki +(I)m eki, kalıplaşmış bir ek olarak değil, iyelik kategorisine ait işlevsel bir I. tekil kişi iyelik eki olarak ele alınmıştır. Ayrıca, '(Ah) Zavallım!' şeklinde yorumlanan *erinçim* sözcüğünün, kendisinden sonra gelen I. tekil kişi iyelik ekli *ekizim a* "Ah ikizim!" sözcüğüyle gramatik paralelliğine dikkat çekilmiştir. Çalışmada, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının transkripsiyonu nihai olarak *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür amd'i* (?) *erinçim ekizim a* şeklinde yapılmış ve satırın "Erdemli olduğu için halk üzülyüyor şimdi! (?) (Ah) Zavallım! Ah ikizim!" şeklinde anlamlandırılabilirliği belirtilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This article is written in order to provide a new reading proposal on the left-outer line of the broad face of Altın Köl II inscription, which belongs to the Yenisei subgroup of Old Turkic runic inscriptions. The inscription has been investigated by many scholars so far. The studies of the Finnish research group (1889), Radloff (1895 and 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Klyaštornyj (1976), Vasil'ev (1983), Mori (1986), Bazin (1991), Kormuşin (1997), Tekin (1998) and Aydın (2015) are of particular importance among them. Moreover, some photographs are released in uqusturk.wordpress.com and www.bitig.org websites.

düşünülmeye de uygundur. Fakat E-31 yazıtında geçen *äsiz är eki oylin birlä ölti* 'Zavallı adam, iki çocuğuyla birlikte öldü' (Aydın 2015: 91) cümlesindeki kullanım, *äsiz* sözcüğünün niteleyici olduğu örnekler arasına eklenebilir.

When these studies on Altın Kök II inscription are examined it is understood that there is not any dispute on the glyph inventory of the broad face of the left-outer line of the inscription. The glyph inventory of the line in question is identified as <rdml(...)BULSR:BUDUN: IsrkyÜrmdİrnčm:IkzmA:> nearly in all studies. Moreover, this identification can be confirmed by the photos published in the mentioned websites. Just a small part of the line coming after the fourth sign is unreadable due to the destruction on the surface of the inscription. There are two different opinions in the literature that the lacuna is reconstructed with the sign [m] or [g] and the related phrase is accordingly read as *ärdäm eli[m]* (Radloff 1895; Malov 1952; Kljaštornyj 1976; Kononov 1980) or *ärdämli[g]* (Orkun 1940; Mori 1987; Erdal 1991; Sertkaya 1993; Kormušin 1997 and 2010; Tekin 1998; Aydın 2015).

The remaining part of the sentence is even more problematic. It is read and interpreted in many ways by the researchers. At this point, the greatest disagreement arises from the reading and the interpretation of the sign group <IsrkyÜrmdI>. Radloff (1895), who preferred to read and interpret that sign group as **äsrik yürümädi* 'lebte nicht in Errerung = did not live in recitation', inserted a separation mark even though the original spelling did not contain any and he regarded the sign group as <Isrk:yÜrmdI>. The following researchers kept reading the sign group <IsrkyÜrmdI> as *isrek yürümedi*, *isrik yürümädi* or *esrik yürümedi* because of that falsification of Radloff. It was Mori (1987), who noticed that the sign group did not contain any separation mark. Moreover, he correctly identified the Old Turkic verb *esirkä-* 'to regret, to be sorry' in that sign group and provided an accurate understanding of the semantic content of the left-outer line. Mori's exact reading of the whole sign group was as *esirkäyü ärmädi* '(my people) never regretted (that they put effort)'. Afterwards, Erdal (1991), Sertkaya (1993), Tekin (1998) and Aydın (2015) adopted Mori's proposal and they based their readings on it in certain degrees. The mentioned sign group was read and interpreted as *esirkäyür män* 'I am sad about (...)' by Erdal (1991); as *esirkäyü ärmädi* 'korumaya muktedir olmadı = was not able to protect' by Sertkaya (1993); as *isirkäyü ermädi* 'regretted and did not despise' by Tekin (1998) and as *esirkäyü ermädi* 'esirgeyemedi (koruyamadı) = could not protect' by Aydın (2015). However, Erdal's reading is problematic because he erroneously regarded the mentioned sign group as **<IsrkyÜrnm>*. Sertkaya and Aydın's readings cannot be confirmed because the Old Turkic verb *esirkä-* did not have the meaning 'to protect' in earlier times and there was not an auxiliary verb as **är-* 'to be able to do something' in that period. Tekin's interpretation is also unacceptable because the verb base which meant 'to despise, to criticize' was not ever attested as a finite verb with the form **er-* in Old Turkic. In this study, the sign group <IsrkyÜrmdI>, which was inscribed without a separation mark, is divided into two lexical units as done by the previous researchers. However, the first one is taken as <IsrkyÜr> and it is read as *esirkäyür* 'regrets'. The remaining part, <mdI>, is read as *amd²i* (?) 'now'.

The other sign group evaluated in the paper is <rnčm>. In this paper, it is read as *erinčim* as in the previous researchers' studies. However, the particle *+m* at the end is taken as the first-person singular possessive and the lexeme *erinčim* is interpreted as '(Oh) My miserable!'. Consequently, the whole left-outer line of the broad face of Altın Kök II inscription is read and interpreted as *ärdämli[g] bolsar bodun esirkäyür amd²i* (?) *erinčim ekizim a* "Since he has manly qualities the people regrets now (?)! (Oh) My miserable! Oh, my twin (brother)!".

KAYNAKÇA

- Alimov, R. (2013). Eski T rk runik metinlerdeki esiz  zerine. *Atat rk  niversitesi T rkiyat Araştırmaları Enstit s  Dergisi*, 49, 17-38.
- Aspelin, J. R. vd. (1889). *Inscriptions de l' nisei recueillies et publi es par la soci t  Finlandaise d'arch ologie*. Helsingfors: Imprimerie de la Soci t  de Litt rature Finnoise.
- Atalay, B. (2006). *Divan  L gati 't-T rk* (C. I.) (5. bs.). Ankara: T rk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: K men.
- Bazin, L. (1991). *Le syst mes chronologiques dans le monde Turc ancien (Bibliotheca Orientalis Hungarica 34.)*. Budapest: Akad miai Kiad .
- Clauson, G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic dialects*. Part III, Harvard: Harvard University Press.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *D v nu L g ti 't-T rk*: giriş-metin- eviri-notlar-dizin. Ankara: T rk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
<http://www.bitig.org/?lang=e&mod=1&tid=2&oid=116&m=2> (Eriřim tarihi: 27.09.2019)
<https://uqusturk.wordpress.com/2012/02/12/yenisey-yazitlari/?wref=tp#jp-carousel-2855> (Eriřim tarihi: 27.09.2019)
- Kljařtornyj, S. G. (1976). Stely zolotogo ozera (K datirovke enisejskih runi eskih pamjatnikov). *Turcologica: K semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova*, 258-267.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika jazyka tjurkskih runi eskih pamjatnikov*. Leningrad: Nauka.
- Kormuşin,  . V. (1997). *Tjurkskie enisejskie  pitařii (Teksty i issledovanija)*. Moskva: Nauka.
- Kormuşin,  . V. (2017). *Yenisey eski T rk mezar yazıtları* (R. Alimov  ev.). Ankara: T rk Dil Kurumu Yayınları.
- Malov, S. E. (1952). *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksti i perevody*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mori, M. (1987). Arurun Kyoru daini hibun k shaku. *T h  gakkai s ritsu yonj  sh nen kinen t h gaku ronsh  T h  gakkai*, 72, 797-811.
- Mori, M. (1992). An Interpretation of the second Altın K l II inscription. *Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples II*, Tokyo: Ko.
- Nadeljaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Orkun, H. N. (1940). *Eski T rk yazıtları III*. İstanbul: Al eddin Kır l Basımevi.
- Radloff, W. (1895). *Die altt rkischen inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Commissionaires de l'Acad mie Imperiale des sciences.
- Radloff, W. (1896). *Atlas der alterth mer der Mongolei, dritte lieferung* Taf. LXXXIII-CIV, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Recebov, E. & Memmedov, Y. (1993). *Orhon-Yenisey abideler*. Bakı: Yazıcı.
- R hrborn, K. (1979). *Uigurisches w rterbuch. sprachmaterial der vorislamischen t rkischen texte aus zentralasien*. Lieferung 2: agrıglan-anta. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Sertkaya, O. F. (2008). G kt rk (runik) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliyografya problemleri  zerine. *Dil Araştırmaları*, 2, 7-34.
- Tekin, T. (1964). On a Misinterpreted word in the old Turkic inscriptions. *Ural-Altaysche Jahrb cher*, 35, 134-144.
- Tekin, T. (1998). The Second Altınk l inscription. *T rk Dilleri Araştırmaları*, 8, 5-14.
- Tekin, T. (2003). *Orhon T rk esi grameri*. İstanbul: T rk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- U ar, E. (2017). "Kutadgu Bilig dizinideki bir kelime hakkında IV: emdi 'şimdi'  zerine. * ukurova  niversitesi T rkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 36-39.
- Vasil'ev, D. D. (1983). *Korpus tjurkskih runi eskih pamjatnikov bassejna Eniseja*. Leningrad: Nauk.